

ГЕНЕЗА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

THE GENESIS OF SOCIAL INTELLIGENCE DURING PRESCHOOL AGE: A THEORETICAL DISCOURSE

У статті розглянуто специфіку генези соціального інтелекту в дошкільному дитинстві через аналіз науково-теоретичних праць українських і зарубіжних психологів. За допомогою теоретичного аналізу виокремлено джерела розвитку соціального інтелекту в дошкільному віці. Виділено основні психічні процеси, засобами яких розвивається соціальний інтелект у дошкільному дитинстві. До них віднесено: емоції, пам'ять, уяву, почуття, моральні інстанції, самосвідомість, волю, які системно розвиваються в процесі реалізації дошкільником себе в трьох модусах: стосунки з близьким дорослим; стосунки із суспільством; стосунки з однолітками. Виділено, що у зазначений віковий період відбувається диференціювання зовнішнього і внутрішнього світу, коли думки та почуття (свої і чужі) виділяються у самостійну реальність, стають предметом інтересу дитини та частково реалізується узгодження різних точок зору, намірів, дій, а отже, дитина пробує зайняти позицію іншої людини і пропонує партнеру приміряти свою позицію. Обґрунтовано сутність розвитку і формування соціального інтелекту в дошкільному віці на основі компетентнісного підходу, який експлікований у Базовому компоненті дошкільної освіти (далі – БҚДО) та Концепції нової української школи. Розкрито, що в межах БҚДО розвиток соціального інтелекту реалізується переважно педагогами та психологом у руслі освітніх напрямів «Особистісна компетентність», «Дитина у соціумі» та «Мовлення дитини». Розкрито, що наступність у розвитку і формуванні соціального інтелекту в умовах переходу від дошкілья до початкової ланки освіти реалізуються через комунікативну, соціальну і громадянську компетентність у межах Концепції нової української школи. Окреслено, що перспективи майбутніх наукових студій будуть спрямовані на розроблення та апробацію діагностичного інструментарію для дослідження соціального інтелекту у дітей дошкільного віку з нормотиповим розвитком та інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву з урахуванням психологічних особливостей його генези.

Ключові слова: генеза, соціальний інтелект, психічні процеси, старші дошкільники.

The article examines the specific genesis of social intelligence during preschool childhood by reviewing scientific works of Ukrainian and foreign psychologists. Via theoretical analysis, the sources of social intelligence development during preschool age are determined. The main mental processes are highlighted by means of which social intelligence develops during preschool childhood. These processes include: emotions, memory, imagination, feelings, moral aspect, self-awareness, will, which are developed systematically via a pre-schooler's self-realization in three areas: relationship with a close adult; relationship with society; relationship with peers. During the specified age period, the external and internal worlds are differentiated, so thoughts and feelings (one's own and others') are formed into an independent reality, become the subject of a child's interest, and different points of view, intentions and actions become partially coordinated, and therefore, a child tries to step onto another person's position and offers his/her partner to try on his/her position. The essence of social intelligence formation and development during preschool age is substantiated on the basis of the competence approach, which is explained in the Basic Component of Preschool Education (BCPE) and the Concept of the New Ukrainian School. Within the framework of BCPE, social intelligence is mainly developed by teachers and psychologists in the educational areas "Personal competence", "Child in society" and "Child's speech". Social intelligence is developed without interruption during transition from preschool to primary school education by development of communicative, social and civic competence within the framework of the Concept of the New Ukrainian School. Our future scientific studies will be aimed at the development and testing of measuring set to study social intelligence for preschool children who show normative typical development and who show intellectual difficulties of a mild degree, by taking into account the psychological features of its genesis.

Key words: genesis, social intelligence, mental processes, older pre-schoolers.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.49.11>

Омельченко І.М.

д.психол.н., професор,
провідний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Кобильченко В.В.

д.психол.н., професор,
головний науковий співробітник відділу освіти дітей із порушеннями зору Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Дошкільне дитинство є сенситивним періодом у сфері розвитку і формування соціального інтелекту. Головними соціальними умовами розвитку соціального інтелекту у цьому віковому періоді є: входження дитини до дошкільної групи, що забезпечує досвід нових соціальних взаємин; активне розширення репертуару ігрової діяльності; використання технологій психолого-педагогічного супроводу в середовищі закладу дошкільної освіти тощо.

Сучасне наукове поле досліджень у сфері вивчення генези соціального інтелекту в старшому дошкільному віці представлено розвідками українських і зарубіжних дослідників дошкільного періоду дитинства, серед яких: Н. Атаманчук [1], Т. Дуткевич [3], О. Кононко [5–7], С. Кондратюк і В. Бутенко [8], Х. Колбасова, І. Омельченко, В. Кобильченко, О. Гуляєва, О. Вовченко [21]. В. Котирло [4], К. Крутій [9], С. Ладивір [10], Ж. Піаже [22], І. Рогальська [12], Т. Струкова і Б. Братаніч [14],

І. Тітов [15], Т. Тітова і Л. Цибух [16], С. Харченко [17], Т. Шарапова [18], О. Шишова [19], М. Шпак [20]. Окрім цього, методичні основи з формування соціального інтелекту в старшому дошкільному віці закладено в Базовому компоненті дошкільної освіти [2] та Концепції нової української школи [11].

Формулювання мети статті. Набуває актуальності теоретичне обґрунтування та аналіз досліджень, у яких окреслено специфіку генези соціального інтелекту в дошкільному віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначальною діяльністю в дошкільному віці є гра, у процесі якої дитина опановує прийнятну в соціумі поведінку, засвоює культурно закріплені рольові стереотипи та зразки поведінки, стає здатною вирішувати виникаючі соціальні проблеми тощо.

У літературі зазначається, що до 40% дошкільнят у вільний час не грають, а займають себе предметними діями, малюванням, гаджетами, зокрема переглядом мультфільмів (К. Крутій, 2013), що не може не вплинути негативно на розвиток здібностей соціального інтелекту [9].

Таким чином, період дошкільного дитинства є одним з основних щодо формування інтегративного утворення, яким є соціальний інтелект. Важливість ролі соціального інтелекту в структурі особистості та значущість впливу на характер внутрішньособ'єктного та міжособ'єктного стосунку зумовлюють необхідність аналізу та узагальнення результатів досліджень щодо особливостей соціального інтелекту та можливостей його розвитку в дошкільному віці.

Т. Тітова та Л. Цибух виокремлюють такі джерела розвитку соціального інтелекту:

1. Життєвий досвід як провідна детермінанта у розвитку соціально-комунікативної компетенції і компетентності. Важливий досвід міжособистісного спілкування. Його характеристики такі:

- він є соціальним – включає інтеріоризовані норми і цінності конкретного життєвого простору дитини;

- він є індивідуальним, тому що ґрунтується на індивідуальних особливостях і психологічних подіях особистого життя.

2. Мистецтво як естетична діяльність, що різнобічно збагачує дитину (у ролі творця та спостерігача за творами мистецтва). Воно сприяє розвитку соціально-комунікативних умінь.

3. Загальна ерудиція як запас достовірних і систематизованих гуманітарних знань, які мають стосунок до історії та культури людського спілкування, якими володіє даний індивід.

4. Наукові методи, що припускають інтеграцію всіх джерел соціально-комунікативної компетенції та компетентності, що відкриває

можливість опису, концептуалізації, пояснення і прогнозу міжособистісної взаємодії з подальшим розробленням практичних дій на рівні індивіда, груп і колективів, а також усього суспільства (Т. Тітова, Л. Цибух, 2011) [16].

Насамперед зазначимо, що емоції і почуття дитини дошкільного віку стають складнішими порівняно з особливостями їхнього розвитку в ранньому віці, однак носять переважно ситуативний характер. Зумовлені вони, передусім, розширенням її спілкування з людьми, оволодінням мовними засобами та розвитком елементів самостійності.

Фактично саме у цей віковий період відбувається соціалізація емоційної сфери. Найбільш яскраво емоції і почуття виявляються у сфері стосунків із близькими людьми (батьками, вихователями, друзями).

Психологиня О. Кононко (1998) наголошує, що у цей віковий період спостерігається загалом:

- яскрава емоційна забарвленість пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, мислення, уяви);

- емоційна насиченість різних видів діяльності, особливо ігрової діяльності та процесу спілкування з дорослими й однолітками;

- зміна змісту афектів, яка виявляється, насамперед, у виникненні особливих форм співпереживання, співчуття до інших людей, задля яких виконуються дії;

- дитина оволодіває «мовою» емоцій і почуттів. Вона вчиться за допомогою міміки, жестів, рухів, інтонацій голосу виражати свої переживання;

- емоційні переживання дедалі більше набувають вербалізованого характеру (наприклад, «Я ображений на тебе», «Мені боляче!»), хоча висловлювання дитини, які позначають ці емоції, ще досить лаконічні;

- спостерігається безпосередність емоційної поведінки та неприховування емоційних переживань, хоча дитина поступово оволодіває умінням стримувати бурхливі, різкі прояви своїх почуттів [7].

Таким чином, вона починає розуміти, як треба поводитися у певній ситуації, у неї з'являються перші ознаки вольової регуляції, а саме:

- розвиваються соціальні емоції, формується вищі почуття: моральні (хороший/поганий, добрий/злий), естетичні (гарний/негарний, приємний/неприємний) та інтелектуальні (здивування, зацікавлення, радість успіху). Основним джерелом, яке забезпечує їх розвиток, є ігрова діяльність як провідна на певному віковому етапі. Саме гру в усій різноманітності її форм і видів уважають школою емоцій та людських стосунків;

- особливо яскраво проявляється почуття допитливості, яке стимулює пізнавальну

активність дитини, бажання отримати відповіді на численні запитання, що стосуються навколишньої дійсності.

У старшому дошкільному віці відбувається соціалізація емоційного інтелекту як складника соціального інтелекту, що виражається в емоційній спрямованості дитини більшою мірою на інших людей, аніж на певні предмети чи речі, розвивається здатність до емпатії, хоча вона ще не є досить стійкою, однак дитина вже здатна проявляти співпереживання, співчуття, що забезпечує розвиток у неї міжособистісного емоційного інтелекту. Усе це є важливою передумовою розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці та сприяє підвищенню здатності дітей розуміти емоції, як власні, так й інших людей, та управляти ними. У більшості дітей старшого дошкільного віку переважають низький (55,9%) і середній (34,8%) рівні розвитку емоційного інтелекту. Вони ще недостатньо добре можуть ідентифікувати емоції за експресивними ознаками їх вияву (мімікою, жестами, рухами), відчують значні труднощі у вербалізації емоційних переживань, їх словесному описі, що свідчить про малий обсяг словника емоцій. Поведінка цих дітей характеризується безпосередністю та імпульсивністю, вони ще не можуть ефективно управляти своїм емоційним станом, контролювати прояв емоцій, особливо негативних (М. Шпак, 2016) [20, с. 9–10].

В аспекті формування суб'єктності дитини-дошкільника розкриває становлення, по суті, окремих компонентів соціального та, зокрема, емоційного інтелекту дослідник І. Тітов (2016). Він зазначає, що мотиваційним ядром суб'єктної активності дитини дошкільного віку виступає своєрідний «сплав» пізнавальних інтересів із широкими соціальними мотивами, що зумовлює появу в неї прагнення до ініціативно-творчої взаємодії із соціокультурним оточенням. Пізнавальний складник суб'єктності дошкільника конститується роботою його уяви, котра через процеси заміщення, моделювання, схематизації забезпечує конструювання ідеалізованої предметності та розумове експериментування з нею. Становлення рефлексійного компонента суб'єктності дитини визначається оцінками судженнями суб'єктного Іншого, уявна предствленість якого у просторі суб'єктивності дошкільника уможливує відкриття, переживання й осмислення ним свого актуального та потенційного «Я». Регуляційний аспект суб'єктної активності дитини дошкільного віку визначається повнотою оволодіння нею символічними й знаковими способами опосередкування та здатністю інтегрувати їх у єдиний «емоційно-гностичний» саморегуляційний комплекс (І. Тітов, 2016) [15, с. 49].

У системі формування соціального інтелекту дитини з оточуючими можна виділити дві важливі у виховному плані лінії: дитина – дорослий, дитина – дитина. Спілкування з дорослим виступає важливим, але недостатнім чинником повноцінного, гармонійного розвитку особистості дошкільника. На його основі повинні розвиватися взаємовідносини дитини з однолітками, які є необхідною умовою її готовності до шкільного навчання. Навички спілкування і спільної діяльності полягають у розвитку навичок соціальної перцепції, яка виступає важливим складником соціального інтелекту і сприяє узгодженню дітьми своїх думок і дій, розробленню спільного плану, насамперед у грі; здатності висловлювати співчуття, надавати взаємопідтримку, робити взаємооцінки; розподіляти іграшки.

Одним із важливих складників соціального інтелекту старшого дошкільника є можливість та здатність безконфліктно взаємодіяти. Так, причини конфліктів між дітьми залежать від віку і зазнають таких змін: ставлення до іншого як до об'єкта, нездатність до спільних дій із ним, суперництво з товаришем, дитячий егоцентризм, різні рівні в оволодінні дітьми ігровою діяльністю; до 5–6 років кількість конфліктів знижується. Дитині стає важливішим гратися разом, аніж ствердитися в очах однолітка (Т. Дуткевич, 2012) [3, с. 96].

Відома українська дослідниця дошкільної психології В. Котирло (1989) та її колеги розкрили умови формування гуманного ставлення до інших. Таке ставлення зароджується у дошкільному віці як здатність сприймати та розуміти емоційні стани інших людей, приходити їм на допомогу, рахуватися з їхніми інтересами під час постановки та досягнення своїх цілей. Умовами формування гуманного ставлення до інших є демократичний стиль виховання, побудований на емоційно-позитивному й виразному ставленні дорослого до дитини; організація спільної діяльності дітей на засадах співпраці [4].

Зарубіжний психолог Ж. Піаже (1932) особливу роль в інтелектуальному і моральному розвитку дитини відводить спілкуванню з однолітками. Саме в такому спілкуванні формується моральне автономне розуміння, яке зсередины породжує поняття ідеальних норм, які керують усіма нормами, і відрізняється від нав'язаних зовнішніх правил, що виникають як результат відносин примусу. Мораль автономної свідомості, уважає Ж. Піаже, не прагне підкорити особистість загальним правилам, вона обмежується тим, що зобов'язує індивідів «розташуватися» у стосунку до інших так, щоб закони перспективи, що впливають із цього зв'язку, не применшували окремих точок зору [22].

На переконання української дослідниці Н. Атаманчук (2007), у 6–7 років дитина починає

регулювати свою поведінку відповідно до оцінювання щодо самої себе. У цьому віці з'являється вміння планувати і виконувати дії подумки про себе. Виконання такої дії передбачає формування вміння розглядати й оцінювати свої думки з точки зору інших людей. Це вміння лежить в основі рефлексії, завдяки якій дитина аналізує свої судження з огляду їх відповідності задуму й умовам діяльності. Таким чином, здатність до довільної поведінки, заснованої на усвідомленні своїх можливостей, стає ознакою удосконалення регулятивної функції самосвідомості дитини.

Отже, особливостями розвитку самосвідомості в старшому дошкільному віці є:

- виникнення критичного ставлення до оцінки дорослого та однолітків;
- усвідомлення своїх фізичних можливостей, умінь, моральних якостей, переживань і деяких психічних станів;
- правильна диференційована самооцінка, самокритичність;
- розвиток умінь мотивувати самооцінку;
- усвідомлення себе у часі, особиста свідомість (Н. Атаманчук, 2007) [1, с. 7].

Дослідниця Т. Шарапова (2007) виділяє такі вікові періоди прояву соціальної компетентності та соціального інтелекту дитини-дошкільника.

Середній дошкільний вік. Дитина знає, що людина народжується і живе в сім'ї, розуміє значення родинних взаємин, злагоди й порядку в домі, уміє виявляти турботу про рідних і любов до них. Знає правила спілкування зі знайомими, «сусідами, друзями батьків» та незнайомими людьми. Виявляє турботу про людей відповідно до їхнього віку. Розуміє стан і настрої дорослих та дітей. Розуміє значення добрих стосунків із дітьми і педагогами в закладі дошкільної освіти. Уміє спільно діяти у грі, під час занять. Знає і виконує правила ввічливого спілкування. Розуміє, що в товаристві слід дотримуватися певних норм. Виявляє інтерес до дій і слів вихователя, прагне співпрацювати з ним, отримати схвалення за добрі вчинки. Уміє розповідати про своїх друзів, про їхні риси характеру. Розуміє вимоги до своєї поведінки у спільній діяльності. Турбується про молодших дітей і вчиться у старших.

Старший дошкільний вік. Дитина розуміє сімейні взаємини, ставлення членів родини один до одного. Знає свій родовід, усвідомлює, що честь роду залежить від кожної людини. Бере участь у вшануванні пам'яті предків, у стосунках із сім'єю, родичами, які живуть поруч і далеко. Виявляє інтерес до родинних реліквій, бере участь у підтриманні родинних традицій. Має сформовані уявлення про доброту, гуманність, щирість як важливі якості людини та людських взаємин; про справедливість як здатність правильно оцінювати вчинки людей;

про чесність як вимогу відповідати власною поведінкою тим критеріям, які застосовує, оцінюючи вчинки інших людей. Виявляє повагу до себе, що ґрунтується на усвідомленні своєї індивідуальності, права на самовираження, на власні почуття та самостійну поведінку, яка не створює проблем для інших людей. Розуміє стан і почуття іншої людини з її вигляду, інтонації, дій, виявляє повагу до її почуттів, усвідомлює її право бути такою, якою вона є. Чуйно ставиться до інших людей залежно від їхніх віку та статі. Уміє запобігати конфліктам і розв'язувати їх. Розуміє ставлення людей до себе. Почувається природно в товаристві знайомих і незнайомих людей. Знає, як реагувати на прояви справедливого ставлення до себе, розуміє причини цього і намагається усунути їх. Прагне, щоб взаємини були коректними, толерантними. Розуміє поняття «дружба» і «товаришування» й відповідно поводить з однолітками [18].

На переконання знаної вченої С. Ладивір (2013), дитина-дошкільник є повноправним суб'єктом ціннісного освоєння світу. Непересічна роль у цьому процесі належить соціальному інтелекту, а саме його емоційно-чуттєвому складнику. У цьому контексті одним із провідних завдань освітньо-виховного процесу дошкільної ланки освіти є виховання емоційної сфери дитини в суспільстві і самоствердження в ньому. Авторка стверджує, що в системі освіти у цілому і в дошкільній ланці зокрема досить формальне ставлення до таких завдань виховної роботи, як розвиток духовних цінностей: гуманістичних, естетичних, екологічних, цінностей пізнання та самопізнання, самовдосконалення та самореалізації. Емоційно-ціннісна сфера – психологічна основа духовного світу дитини, адже дитячий світ – це передусім світ почуттів. Визначальною для засвоєння дитиною цінностей є саме їхній емоційний складник. Переживання цінності є духовним переживанням суб'єкта діяльності, воно має соціально-психологічний характер і визначається соціокультурними потребами людини. Усі сфери внутрішнього світу дитини пов'язані з емоційно-чуттєвою сферою [10].

У Базовому компоненті дошкільної освіти (2021) в освітньому напрямі «Особистісна компетентність» соціальний інтелект як внутрішньосуб'єктна якість дошкільника визначається через знання з диференціації добра та зла, здатності управляти собою, власною поведінкою в різних життєвих ситуаціях, оперуючи усвідомленими ціннісними орієнтаціями, позитивними мотивами. Окреслено також ключові навички, які мають стосунок до соціального інтелекту як внутрішньосуб'єктної якості: адекватно реагує на різні життєві ситуації, управляє собою, намагаючись стримувати негативні емоції, співвідносить характер емоційної пове-

дінки з її наслідками для інших. Передбачає результати своєї діяльності, знає їх значення для себе і тих, хто поряд, усвідомлює свою відповідальність за вчинене. Виявляє самоповагу (Я – хороша/хороший), повагу до інших (інші також хороші), власну гідність.

До того ж соціальний інтелект як міжсуб'єктивна якість визначається в освітніх напрямках «Дитина у соціумі» та «Мовлення дитини». Він окреслений у сформованості таких навичок дошкільника: ідентифікує себе та діє відповідно до соціальної ролі: донька/син, брат/сестра, онука/онук, друг/подруга тощо; демонструє елементарні навички емоційної саморегуляції, виражає почуття за допомогою слів, міміки, жестів; пояснює причину своїх емоцій, усвідомлює те, що інші люди переживають різні емоційні стани, їм буває радісно, боляче, образливо тощо. Звертається за допомогою до однолітків та знайомих та/або надає їй, уміє отримувати задоволення від надання допомоги іншим. Дотримується соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; бере участь у визначенні та прийнятті правил співжиття у родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів. Уміє порозумітися, домовитися з іншими в конфліктних ситуаціях, уживає у спілкуванні з дорослими й однолітками ввічливі слова. Пропонує ідеї для гри, долучається до різних видів діяльності, бере участь у прийнятті рішень щодо особистих питань та життя колективу. На рівні можливостей дошкільного віку визнає цінності демократії (готовність брати на себе відповідальність, уміння висловлювати власну думку та приймати думку іншого, уміння розв'язувати конфлікти шляхом діалогу; уміння слухати й спостерігати). У межах освітнього напрямку «Мовлення дитини» розкриваються важливі навички, необхідні сучасному дошкільнику: вільно й невимушено вступає у розмову з дітьми і дорослими, використовуючи різні форми звертання та репліки; виявляє ініціативу в спілкуванні, будує різні типи діалогу між двома-чотирма дітьми; виявляє здатність домовлятися («Нумо так...»), звертатися за допомогою («Допоможіть мені, будь ласка»), пропонувати допомогу («Я можу вам допомогти»); використовує різні вербальні та невербальні засоби для привітання, висловлення подяки тощо; володіє різними формами мовленнєвих висловлювань (питання, зустрічне питання, згода, уточнення, заперечення, сумнів, прохання, вимога, ігрова вимога, дозвіл, порада, відмова, спонування, задоволення, здивування, вдячність, жаль, невдоволення, вдячність, пояснення, міркування, доказ та ін.) відповідно до різних ситуацій спілкування з дорослими та однолітками (БКДО, 2021) [2].

Так наприклад, у Концепції НУШ соціальний інтелект як детермінанта успішності побіжно

визначений у рубриці «Соціальна і громадянська компетентність». Зокрема, він розкривається через формування таких здатностей: працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів. Повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття (НУШ, 2016) [11].

Отже, у цих концептуальних орієнтирах освіти соціальний інтелект як детермінанта розвитку сучасного дошкільника з нормотиповим та атипичним розвитком окреслений у руслі компетентнісного підходу, зокрема через формування соціальної і громадянської, комунікативної та особистісної компетенцій.

У інтерпретації Т. Струкової та Б. Братаніча (2021) соціальний інтелект забезпечує формування низки практичних здатностей дитини-дошкільника, необхідних для забезпечення та усвідомлення повноти й радості власного буття, таких як:

- здатність до вирішення практичних завдань у просторі повсякденної життєдіяльності та комунікації за рахунок умінь працювати з інформацією, виокремлювати різні аспекти проблем, успішно спілкуватися для їх вирішення, своєчасно приймати потрібні рішення;

- здатність до ефективної вербальної та невербальної комунікації у процесі вирішення практичних проблем, включаючи вміння висловлювати свою позицію, наявність достатнього лексикону, орієнтацію на результативне спілкування, навички ефективної роботи з інформацією у процесі комунікації;

- інтегративна соціальна компетентність, яка полягає у здатності адекватно сприймати інших людей у процесі практичної життєдіяльності, оволодінні інструментарієм впливу та знаходження консенсусу для спільного вирішення практичних проблем, сповідування конструктивної, життєстверджуючої системи цінностей, високий рівень культурного розвитку, достатній для ефективного співробітництва та комунікації (Т. Струкова, Б. Братаніч, 2021) [14, с. 15–16].

На думку С. Харченко (2017), провідними складниками оптимального розвитку здібностей соціального інтелекту в дошкільному віці є позаситуативно-особистісне спілкування з компетентним дорослим, збагачення та розвиток ігрової діяльності, використання спеціальних програм психолого-педагогічного супроводу в дошкільних закладах. Зокрема, вчений вважає, що спеціальну систему методів (фасілітована дискусія, усвідомлення соціальних взаємодій, програвання різних соціальних ролей, моделювання, вирішення проблемних соціальних ситуацій, рефлексія і самоаналіз власних соціально-інтелектуальних виявів тощо) розвитку здібностей соціального інтелекту в дошкільному віці має бути

включено у спеціально організовану ігрову та художньо-мистецьку діяльність. Можуть бути використані сюжетно-рольові, рухливі та комунікативні ігри, ігри-драматизації, дидактичні та творчі ігри, вправи психогімнастики, вправи, які сприяють розвитку комунікативних навичок, зняттю страхів і підвищенню впевненості в собі, зниженню агресії й послабленню негативних емоцій, деякі техніки з артпідходу тощо (С. Харченко, 2017) [17, с. 112].

Суголосною вище презентованій позиції є точка зору О. Шишової (2012): розвиток соціального інтелекту та соціальної компетентності старших дошкільників неможливий без відповідної підготовки вихователів, які з ними працюють. У роботі за різними програмами дошкільної освіти вихователям, психологам і методистам особливо важливо розвивати у дітей зміст таких критеріїв розвитку соціального інтелекту, як: когнітивне знання про оточуючий світ, діяння в оточуючому просторі, емоційно-ціннісні прояви ставлення до інших; способи вираження емоцій і почуттів (радість, злість, гнів, тривога); долання перешкод (швидке реагування на ситуацію та розв'язання проблеми); спілкування з різними людьми (уважне, врівнене, щире спілкування з однолітками та дорослими) [19].

Науковці О. Кононко (2009) та І. Рогальська (2009) виділяють три основні лінії соціально-морального розвитку дошкільника [3; 12]:

1. Стосунок із близьким дорослим.
2. Стосунок із суспільством.
3. Стосунок з однолітками.

Результатом реалізації соціального інтелекту в дошкільному віці є соціальна компетентність (С. Кондратюк і В. Бутенко, 2019). Соціально компетентна дитина старшого дошкільного віку може легко орієнтуватися в нових умовах, здатна вибирати адекватну альтернативу поведінки, знає міру власним можливостям, уміє попросити про допомогу і запропонувати її, поважає бажання інших людей, може включитися у спільну діяльність з однолітками та дорослими; не буде перешкоджати своєю поведінкою іншим, стримує себе і заявляє про власні потреби в прийнятій у суспільстві формі. Соціально компетентний старший дошкільник здатний уникнути небажаного спілкування; відчуває своє місце у суспільстві інших людей, розуміючи різний характер ставлення до нього оточуючих, керує власною поведінкою та її способами [8].

Схожої точки зору дотримується українська психологиня О. Кононко (2015). З'ясовано, що у старшому дошкільному дитинстві внутрішній світ дитини набуває все більшої смислової визначеності й «закритості». Дитина починає приховувати від інших свої міркування, наміри, плани, порівання. Водночас внутрішній світ

дитини шостого-сьомого років відкритий для зовнішніх впливів, звернений до зовнішнього світу, знаходиться з останнім у єдності. Свідченням цього є різні манери її поведінки з різними дорослими та однолітками. Дитина починає хитрувати, уводити дорослих в оману, таїтися. Її внутрішній стан і проявлена назовні поведінка можуть не співпадати.

Констатовано: у старшому дошкільному віці відбувається інтенсивне формування центральних смислових новоутворень внутрішнього світу – Я-образу та почуття самоідентичності. Завдяки набутому досвіду формуються і так звані «периферійні» його компоненти – здатність усвідомлювати і переживати усе, пов'язане з поняттям «моє». Отже, внутрішній психологічний світ дитини – це мікрокосм, центром якого є вона сама як суб'єкт і об'єкт життєдіяльності (О. Кононко, 2015) [6, с. 79].

Тож можемо констатувати, що наприкінці дошкільного віку дитина є сформованою особистістю. Важливу роль у структурі її особистісних утворень відіграють соціальна перцепція та соціальний інтелект, які дають змогу адекватно пізнавати іншу людину. За створення спеціальних умов, що сприятимуть розвитку компонентів соціальної перцепції, ступінь її сформованості у дошкільника значно поліпшується.

Сприймання і пізнання (соціальний інтелект) людини на етапі дошкільного розвитку особистості змінюється і проходить через низку вікових етапів, упродовж яких опис людини будується на основі:

- описування її конкретних дій і оцінювання – у молодшому і середньому дошкільному віці;
- виділення окремих психологічних якостей – у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.

Рефлексійно-регулятивне підґрунтя соціального інтелекту розкрито в науковій розвідці Л. Соловйової (2016). Здатність дитини до вибору пов'язана зі становленням протягом дошкільного віку довільної поведінки. Набуваючи вміння регулювати свої емоційні переживання та поведінкові прояви, керувати своїми діями, підпорядковуючи їх соціально прийнятним цілям, дошкільник поступово позбавляється імпульсивності у поведінці і стає здатним до свідомого вибору на основі передбачення наслідків своїх дій. Дитина старшого дошкільного віку спроможна до вибору, зумовленого не ситуативними бажаннями, а такими внутрішніми чинниками, як соціальні мотиви, етичні норми та цінності. Поява здатності старшого дошкільника здійснювати цілеспрямовану поведінку вказує на процес вибору нею соціально значущих цінностей і може слугувати критерієм цього вибору (Л. Соловйова, 2016) [13, с. 133].

Важливою детермінантою формування соціального інтелекту є його розвиток в умовах інклюзивного простору. Головна мета інклюзивної освіти полягає у розвитку соціального інтелекту, що кінцевою метою передбачає включення дитини в академічне середовище. Дітям допомагає розвинений невербальний інтелект безперешкодно оволодівати зоровою інформацією, що дає змогу переходити до нових ситуацій, моделювання поведінки, оперування об'єктами їхніми властивостями для вирішення складних соціальних ситуацій (Kh. Kolbasova, I. Omelchenko, V. Kobylchenko, O. Huliaieva, O. Vovchenko, 2023) [21].

Висновки. Таким чином, можна говорити про системний розвиток соціального інтелекту в дошкільному віці. Можемо стверджувати, що у зазначений віковий період відбувається диференціювання зовнішнього і внутрішнього світу, коли думки і почуття (свої і чужі) виділяються в самостійну реальність, стають предметом інтересу дитини та частково реалізуються узгодження різних точок зору, намірів, дій, а отже, дитина пробує зайняти позицію іншої людини і пропонує партнеру приміряти свою позицію. Майбутні наукові студії будуть спрямовані на розроблення та апробацію діагностичного інструментарію для дослідження соціального інтелекту у дітей старшого дошкільного віку з нормотиповим розвитком та інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву з урахуванням психологічних особливостей його генези.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атаманчук Н.М. Розвиток самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу. *Психолого-педагогічні аспекти розвитку особистості в сучасному світі* : збірник наукових праць. Полтава : Освіта, 2007. 154 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. Нова редакція та поради для організації освітнього процесу (2021). URL: <https://ezavdnz.mcfra.gov.ua/book?bid=37876>
3. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
4. Індивідуальний підхід до дітей в освітньо-виховному процесі дитячого садка : методичні рекомендації / за ред. В.К. Котирло, С.Е. Кулачківської. Київ : Рад. школа, 1989. 88 с.
5. Кононко О.Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : навчально-методичний посібник. Київ : Світич, 2009. 208 с.
6. Кононко О.Л. Внутрішній світ дошкільника та умови його актуалізації. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2015. № 4. С. 77–82.
7. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). Київ : Освіта, 1998. 255 с.
8. Кондратюк С.М., Бутенко В.Г. Особливості формування соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. № 12. С. 44–51.

9. Крутій К.Л. Медіадидактичні особливості використання мультфільмів як засобу навчання мови і розвитку зв'язного мовлення дошкільників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Педагогіка»*. 2013. № 3. С. 85–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2013_3_19
10. Ладивір С.О. Інтеграційний підхід в організації процесу прищеплення дітям дошкільного віку базових цінностей. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2013. № 1(9). С. 148–166. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/4569/>
11. Нова Українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
12. Рогольська І.П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. 45 с.
13. Соловйова Л.І. Довільна поведінка і вибір: взаємозв'язок та прояви у дошкільному віці. *Актуальні проблеми психології*. 2016. № 12(4). С. 123–135.
14. Струкова Т., Братаніч Б. Соціальний інтелект як складова феліксологічного підходу до соціалізації дитини. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія «Філософія. Педагогіка»*. 2021. № 1. С. 11–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dnipakmo_2021_1_4
15. Тітов І.Г. Психологічні особливості суб'єктності дитини дошкільного віку. *Психологія і особистість*. 2016. № 2(10). Ч. 1. С. 43–52.
16. Тітова Т.Ю., Цибух Л.М. Дослідження розвитку соціального інтелекту в дітей дошкільного віку. 2011. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/9_2011/63.pdf
17. Харченко С.В. Соціальний інтелект та його розвиток у дошкільному віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 4(1). С. 108–112. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_4\(1\)_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_4(1)_21)
18. Шарапова Т.С. Соціально-психологічні особливості формування соціальної компетентності у дитини дошкільного віку. *Дошкільне виховання*. 2007. № 10. С. 8–13.
19. Шишова О.М. Психолого-педагогічні засоби розвитку соціальної компетентності дошкільників. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 15. С. 168–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_15_24.
20. Шпак М.М. Становлення емоційного інтелекту в дошкільному віці як передумова його розвитку в молодшого школяра. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2016. Вип. 4. С. 196–205. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2016_4_20
21. Kolbasova Khrystyna, Omelchenko Iryna, Kobylchenko Vadym, Huliaieva Olena, Vovchenko Olha. Psychological Analysis of Manifestations of Nonverbal Intelligence of Senior Pre-Schoolers in the Context of Inclusive Education. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. 2023. Vol. 11 №. 2 P. 87–96. URL: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2023.11.02.3>.
22. Piaget J. Le jugement moral chez l'enfant. P., 1932.